
Тетяна Водотика

**ТЕОРІЯ ФРОНТИРУ
ТА ЇЇ ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ
У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ**

Актуальність концепції фронтиру для української історичної науки обумовлюється кількома факторами. Перш за все, це потреба вписати історію України загалом та окремі її сюжети/періоди у загальноісторичний фон/контекст. Окрім того, деякі традиційні сфери зацікавленень українських істориків (наприклад, історія козацтва) потребують нового погляду. Адже одночасно з українським козацтвом в Європі існувало ще кілька подібних військово-корпоративних спільнот: граничари Хорватії, угорські гайдуки і секеї та донські козаки. Всі вони були породженням одного глобального явища – Великого Кордону між Заходом і Сходом, протистояння християнської і мусульманської цивілізацій. Цим актуальність та потенційні пізнавальні можливості теорії фронтиру не обмежуються. Адже чи не вся територія України та її історія може вважатись зоною суцільного історико-географічного та хронологічного фронтиру.

Особливо продуктивним видається застосування теорії фронтиру при аналізі окремих регіонів України, кожен з яких може розглядатись як окреме прикордоння. Наприклад, В. Кравченко аналізує Харків як центр Слобожанщини, прикордонної території між степом та лісом, осілими та кочовими народами, козацькими областями та імперією, Україною та Росією, українською та російською (імперською) ідентичністю врешті-решт¹.

Метою ж нашої розвідки є аналіз еволюції теорії фронтиру та визначення її пізнавальної цінності при вивченні Півдня України, який також є прикордонною територією.

Пограниччя як культурний феномен визначається насамперед своїм географічним положенням на перетині територіальних ареалів різних культур та цивілізацій. У цьому феномені яскраво простежується перетин проблемних полів географії та гуманітарних дисциплін, які вивчають соціокультурні та антропологічні аспекти буття.

На рубежі XIX–XX ст. у географічній науці сформувалися німецький та французький напрямки антропогеографії, що намагалися

¹ *Кравченко В.В.* Харків/Харків: столица Пограниччя. – Вільнюс, 2010. – 358 с.

здійснити синтез географічних досліджень з антропологічними і соціокультурними. Так, Фрідріх Ратцель у роботі «Антропогеографія» сформулював ідею зв'язку еволюції народів з географічним середовищем і впливу рельєфу місцевості на їхній культурний і політичний розвиток. Аналізуючи державу як географічний феномен, Ф. Ратцель простежив взаємозв'язок географічної і культурно-антропологічної його складової, акцентуючи увагу на ролі кордонів².

Французька школа антропогеографії багато що перейняла від вчення Ф. Ратцеля, але поставила в центр уваги територіальні цілісності, такі як «земля», «край», «регіон». Під регіоном як об'єктом дослідження розуміється об'єктивно існуюче територіальне утворення, що володіє специфічними індивідуальними рисами, які відрізняють його від інших подібних утворень. Причому дана специфіка обумовлюється не тільки фізико-географічними, а й антропокультурними чинниками. Регіон, район з погляду даного напрямку це «конкретна, властива лише даному місцю сукупність природних і людських елементів, складна система взаємодії різного роду чинників»³.

Для французької географічної школи характерним стало дослідження регіонів, безвідносно до державних кордонів, у тому числі і прикордонних. Це, наприклад, дослідження Р. Блашаром Фландрії, в якій французький географ бачив єдиний антропогеографічний комплекс в кордонах трьох держав – Франції, Бельгії та Нідерландів.

У 1893 р. на Всесвітньому історичному конгресі в Нью-Йорку американський історик Ф. Дж. Тернер виступив із статтею «Значення фронтиру для американської історії». Його виступ спричинив значний резонанс і загострив інтерес до історії освоєння малообжитих просторів американського континенту, ролі цих процесів у формуванні нації та держави, дав життя окремому напрямку досліджень.

Первинне значення слова «фронтір» співвідносилось з епохою освоєння вільних земель на Заході США. В даному випадку воно означало не тільки географічну межу «своє»\«чуже», «дикість»\«цивілізація», але і певний стан духу завоювання, виражений в мотивах «відкритої та вільної місцевості», «піонерства», підкорення природи, боротьби з індіанцями. Саме у Ф. Дж. Тернера термін «фронтір», раніше літературний та публіцистичний, набуває наукового характеру – геополітичного та історико-соціологічного⁴.

² Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. // Социальная философия и философия истории. – 2007. – №3. – С. 66-79.

³ Там само.

⁴ Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 75-100.

Суть концепції фронтиру у тернерівському прочитанні зводиться до наступного. Історичний розвиток США визначений її природнім середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг американців до свободи просував межу поселень все далі вглиб континенту. Ф. Дж. Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією», наслідком чого був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації, зміцнення демократії. Ще одна важлива ідея Ф. Дж. Тернера – доктрина «випускного клапану». Наявність вільних земель сприяла вирішенню соціальних проблем. Відтак, на противагу Європі, США вдалося уникнути гострих форм суспільних протиріч. Фронтир довго служив свого роду соціально-економічним каталізатором розвитку США та сприяв розвитку духу підприємництва і демократичного індивідуалізму. Таким чином, історично «фронтиром» іменувалася безперервна межа освоєваних в 1820–1890 рр. територій, де влада держави умовна, а ресурси обширні.

1894 р. Ф. Дж. Тернер так дефініював поняття фронтиру: «ті віддалені регіони, які на різних стадіях розвитку країни були заселені слабо й становили плавильну межу між дикунством і цивілізацією». 1924 р. вчений уточнив цю дефініцію: «по суті, тимчасовий кордон експансивного суспільства на краю вільних земель, ... найближча до диких земель зона поселень, де суспільство та влада невизначені або організовані не повністю»⁵.

Теорія фронтиру у первісному тернерівському формулюванні кілька разів була критично проаналізована та суттєво доповнена упродовж 1960–90-х рр. Спершу була піддана ревізії теза про зіткнення «варварства» та «цивілізації», натомість увагу було зацентровано на геноциді корінних мешканців – індіанців. Згодом звернулись до проблеми екологічних втрат регіону внаслідок господарської діяльності поселенців. Хоча загалом ніхто з критиків не ставив під сумнів чільну роль прикордоння в історії США, тернерове розуміння фронтиру поступово відходило у минуле.

Нині фронтир трактують як зону міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії. Таке розуміння запропонував американський історик та сходознавець Оуен Латтімор, сформулювавши поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур. О. Латтімору належить праця «Внутрішні фронтири Китаю», вперше видана 1940 р. Предметом дослідження була проблема еволюції фронтирних соціумів Великого Степу в контексті генези китайської цивілізації. О. Латтімор наголошував на феномені строкатості та постійної зміни лояльності населення, що жило поблизу Великої Китайської стіни, проникності, пористості кордону як

⁵ Там само.

такого. Проводячи паралель між фронтами Китаю, Британської Індії та Стародавнього Риму, дослідник наголошував на кількох зонах. Перша – власне кордон (тут населення має сильне почуття власної прикордонної ідентичності через спільну з населенням протилежного боку економіку), друга – асимільоване прийшло населення, варвари, що живуть з внутрішнього боку кордону, третя – населення із зовнішнього боку кордону, яке знайоме з цивілізацією суто поверхово, але користується її благами (наприклад, контакти скіфів та греків у Північному Причорномор'ї), четверта – «тотальне варварство». Заселення прикордонної території вже має своїм наслідком становлення фронтиру, який перманентно зазнає змін під впливом спільнот по обидва його боки. Сходознавець О. Латгімор вважав ідеальним фронтиром Монголію й проводив паралелі між китайським фронтиром та стародавніми цивілізаціями, суспільствами середньовічної Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Манчжурії він опрацював методологію дослідження трансформації фронтирів ХХ ст., зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтирів⁶.

У контексті інтенсивної фрагментації історичних знань та глобалізації історичної науки у повоєнний період тенденція до компаративних студій світових фронтирів зміцніла. Історики стверджували, що американський фронтір не унікальне явище, а епізод глобального процесу «експансії Європи». У цьому руслі варта уваги теза «Великого Фронтиру» В.Вебба. Він запропонував глобальний історичний наратив, поширивши тернерову тезу на Західну Європу, всю Америку, Південну Африку, Австралію, Нову Зеландію, запропонував ідею «Метрополії», «Великого Фронтиру» й буму, наголосивши водночас на визначальному впливі народів зони Великого Фронтиру на світову економіку, літературу, науку та мистецтво. Так, він вважав фронтір одним із факторів модернізації суспільства, поряд з Ренесансом, Реформацією та індустріальною революцією, запропонував термін «ера фронтиру» (Frontier Age, 1500–1900), та гіпотезу буму. Згідно неї, саме фронтір надав ті ресурси, які дозволяли метрополіям забезпечувати власний інтенсивний індустріальний розвиток, з одного боку, та вабили активних та підприємливих спробувати щастя на нових землях, з іншого. Відтак, завдяки фронтиру відбувалось становлення економічної та ціннісної основи модерного індустріального суспільства як у Старому, так і у Новому світі. Економічний бум тривав настільки довго, наскільки вистачило надлишкових ресурсів фронтиру. Рубіж ХІХ–ХХ ст. позначився зведенням ресурсів

⁶ Чорновол І. Теорія компаративних фронтирів // Регіональна історія України. – Вип. 3. – 2009. – С. 41-66.

нанівець, що й спричинило Першу світову війну (за переділ територій та ресурсів) та подальші катаклізми ХХ ст. Для прикладу, адміністрація президента Рузвельта вважала відсутність фронтиру однією з причин «великої депресії» 1929–1933 р. Вичерпання ресурсів та потенціалу фронтиру слід також розглядати як одну з передумов виникнення постіндустріального суспільства.

Концепція В. Вебба знайшла продовження та своєрідне трактування у доробку В. Г. Макніла, який звернув увагу на степове прикордоння Європи упродовж 1500-1800 рр. В. Макніл застосував поняття Великого Фронтиру до суспільств Східної Європи. В. Макніл наголошував, що феномен фронтиру полягав у взаємодії більш розвиненої культури з менш розвинутою. І саме це стало рушієм історичних перетворень. З одного боку, фронтір, сприяючи анархічній реструктуризації суспільства, руйнував ієрархічну соціальну піраміду, з іншого, навпаки, сприяв різним формам поневолення⁷.

Серед сучасних вчених теорія фронтиру знайшла свій подальший розвиток у працях А. Рібера. На його думку, фронтір являє собою перехідну зону, в межах якої відбувається взаємодія кількох культур та поліетнічних структур. А. Рібер запропонував виокремлювати фронтір також за політичним критерієм, спираючись на ідеї О. Латтімора та історичну дійсність Російської імперії. Дослідник наголошує на феномені подвійної лояльності фронтірних суспільств в зонах взаємодії трьох і більше політій: австрійський мілітарний кордон у Хорватії, де стикалися інтереси Венеції, Габсбургів і Порту, Україна, за яку боролися Польща, Туреччина і Росія, Кавказ (Порта, Іран, Росія), китайський Туркестан (монголи, китайці, росіяни) та лінія Ордос - Ляо (маньчжури, китайці, росіяни). А. Рібер простежив, як тривалі політичні й культурні впливи кожної з трьох політій відбилися на трансформаціях ідентичності автохтонного населення фронтірів⁸.

А. Каппелер запропонував розглядати явище фронтиру в чотирьох ракурсах: як географічний фронтір між різними природними зонами, як соціальний фронтір між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками або мисливцями, як військовий фронтір, як релігійний та культурний фронтір. Відповідно до цієї схеми А. Каппелер розрізняє військовий фронтір, фронтір інтенсивної експлуатації (природних ресурсів), фронтір поселень⁹.

⁷ Там само.

⁸ Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. – Казань, 2004. – С. 180-200.

⁹ Каппелер А. Южный и восточный фронтір России в 17-18 веках // *Ab imperio*. – 2003. – №1. – С. 47-64.

Проблема кордонів та прикордоння знайшла своє місце і в етнологічних дослідженнях. У 1969 р. норвезький антрополог Ф. Барт в роботі «Етнічні групи і межі: соціальна організація культурних відмінностей» застосував категорію кордону для визначення етнічної групи. На думку Ф. Барта, етнічні групи соціально конструюються індивідами, які маніпулюють своєю ідентичністю, підкреслюючи або приховуючи її в різних контекстах. Норвезький дослідник доводив, що етнічні групи не можна виділяти на основі величезного списку «об'єктивних» культурних атрибутів. Основою виділення етнічної групи мала б стати відповідь на питання: «Як і чому виникають і відтворюються етнічні кордони?», тобто етнічна група конституюється етнічною межею, що формує складну організацію міжетнічних стосунків¹⁰.

Ще одним напрямком сучасних досліджень фронтирів стало їх вивчення як репрезентативних феноменів. У цьому аспекті основна увага приділяється виникненню та еволюції територіальних ідентичностей. Значення кордонів у житті людей не можна зрозуміти без аналізу їх ролі в суспільній свідомості та самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю). Фінський географ А. Пааси, який поставив проблему кордонів у центр соціальної географії, в своїх роботах з історії кордону між Росією та Фінляндією показав, як суспільні уявлення про «корінне населення» та її культуру, історичні міфи і стереотипи впливали на відношення людей і політичної еліти до конкретної місцевості. Американський історик П. Салінс дослідив, як жителі гірської долини в Піренеях, розділеної франко-іспанським кордоном, протягом довгого часу маніпулювали громадянством. Ідентичність у них будувалася на основі самоототожнення з місцевим співтовариством, що протистоїть всім іншим¹¹.

Теорія фронтиру є популярним інструментом як макроісторичних, так і мікроісторичних студій російських та українських дослідників. Останніми роками з'явилися праці, пов'язані з вивченням регіональних фронтирів сибірського (В.А. Ламін), далекосхідного (Д.Я. Резун), центрально-азіатського (В.А. Мойсєєвий), приамурського (Н.Н. Приходько) тощо¹².

Наразі підхід до історії Росії в дусі Ф. Дж. Тернера особливо популярний у середовищі сибірських учених, які фактично вже переписи-

¹⁰ Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX–XX вв. // Социальная философия и философия истории. – 2007. – №3. – С. 66-79.

¹¹ Там само.

¹² Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004. – С. 180-200.

сали історію краю в тернеріанському ключі. Відзначимо серію публікацій «Фронтір в історії Сибіри і Северної Америки в XVII-XX вв.: общее и особенное», дотичні історіографічні праці, конкретно-історичні дослідження¹³. Зауважимо, що у цих працях фронтір порівнюється з колонізацією, натомість аспект міжцивілізаційного діалогу не є акцентованим.

Скажімо, в дослідженні красноярського історика О. С. Хромих «Русская колонизация Сибири последней трети XVI – первой трети XVII века в свете теории фронтаира» реалізовано на конкретному історичному матеріалі концепцію трьох стадій фронтіру – зовнішнього, внутрішнього та внутрішньо цивілізаційного – у контексті соціально-просторового аналізу. Йдеться про зовнішній фронтір як появу контактних зон між прийшлим та корінним населенням; внутрішній – як процес входження нової території у склад держави, змістом якого є взаємодія і взаємовплив різних культурно-господарських типів та етносів. Нарешті, в умовах внутрішньо-цивілізаційного фронтіру відбувається формування та інституціоналізація нової спільноти на підставі різних типів взаємодії. Принципово важливо наголосити, що вищенаведені три стадії фронтіру в Сибіру відбувались не послідовно, а одночасно, хоча були присутні регіональні відмінності¹⁴.

Складність та неоднозначність соціально-економічного виміру фронтіру засвідчує доведена російськими істориками багатоукладність економіки Сибіру, де поруч з ринковими відносинами зберігались архаїчні. Таке явище, до речі, було притаманне й американському фронтіру.

Козацькі спільноти Росії також розглядаються через призму фронтірного суспільства. Прикладом їх аналізу з такої точки зору є праці російського дослідника Д. В. Сеня. У своїх розвідках вчений аналізує, зокрема, донське козацтво на ранньому етапі його історії в

¹³ Фронтір в історії Сибіри і Северної Америки в XVII-XX вв.: общее и особенное. – Новосибірськ, 2001-2003. – Вып. 1-3; Хромых А.С. Проблема «сибирского фронтаира» в современной российской историографии // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – №5 (106). История. Вып.23. – С. 106-112; Резун Д. Я., Шиловский М.В. Сибирь, конец XVI – начало XX века: фронтір в контексте этносоциальных и этнокультурных процессов. – Новосибірськ, 2005. – Електронний ресурс. Режим доступу: history.nsc.ru/kapital/project/frontier/index.html; Ремнев А. В. Географические, административные и ментальные границы Сибири XIX – начало XX в.: Електронний ресурс. – Режим доступу http://www.zaimka.ru/08_2002/remnev_border/

¹⁴ Шиловський М. В. Фронтір і переселення // Фронтір в історії Сибіри і Северної Америки в XVII – XX вв.: общее и особенное. – Вып. 3. – Новосибірськ, 2000. – С. 12-15, 101.

контексті взаємодії з мусульманським світом, російською державністю та церквою, життєві стратегії тощо¹⁵.

Прикладом мікроісторичного дослідження у контексті теорії фронтиру може слугувати розвідка В. Грибовського та Д. Сеня «Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея». У статті розглядається діяльність кубанського сераскера Бахти-Гирея як одного з найвпливовіших представників фронтирних еліт, котрі протидіяли процесові стабілізації кордонів Російської та Османської імперій у першій третині XVIII ст.¹⁶ Подібна за тематикою розвідка належить дослідникові історії Сибіру Є. Вершиніну, який розглядає ситуативну ідентичність та лояльність представників регіональних сибірських еліт¹⁷.

Теорію фронтиру використовують у гендерних історичних дослідженнях. Приклад подають знову-таки дослідники історії Сибіру, аналізуючи вплив фронтиру на зміну становища жінки упродовж XIX – початку XX ст. З'ясовано, зокрема, що, загальною тенденцією у Сибіру була більш активна, підприємлива, самостійна та економічно незалежна жінка у порівнянні з іншими регіонами, а сімейні відносини – більш вільні, рівні та демократичні¹⁸.

Приклади макроісторичних досліджень в ракурсі теорії фронтиру є і в українській історіографії. Так, В. Щербак при аналізі козацтва як соціального стану помістив його в географічні та соціокультурні координати порубіжжя¹⁹. С. Леп'явко включив фронтірну спільноту українського козацтва у широкий контекст міжнародного

¹⁵ Сеня Д.В. «У какого царя живем, тому и служим...» // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С. 73-76; Сеня Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа после церковного раскола: фронтирные сообщества, религиозный неконформизм и стратегии выживания // Казачество Юга России в процессах становления и развития российской государственности. – Ростов н/Д: Волгоград: Урюпинск, 2007. – С.113-119.

¹⁶ Грибовский Владислав, Сеня Дмитрий. Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9-10. – 2010. – С. 193-226.

¹⁷ Вершинин Е. Неверность «бродячих царевичей». Зауральское степное пограничье в XVII веке. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.zaimka.ru/koschevie/kuclshn.shtml> 1.

¹⁸ Гончаров Ю. М. Женщины фронта: сибирячки в региональном социуме середины XIX – начала XX в. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.zaimka.ru/08_2002/goncharov_siberians.

¹⁹ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина 15 – середина 17 ст. – К., 2000. – 300 с.

життя XVI ст., глобального християнсько- мусульманського проти- стояння²⁰.

Одна з останніх праць – дослідження В. Брехуненка «Козаки на степовому кордоні Європі». У книзі в порівняльній перспективі розглянуті українське, донське, волзьке, терське, гребінське та яйцьке козацтва як специфічні християнські спільноти на Степовому Кордоні Європи. З'ясовується типологія Степового Кордону на тлі інших світових Великих Кордонів, досліджуються особливості генези, етнічний код, соціальне обличчя, еволюція чисельності перелічених козацтв, організація влади в козацькому світі, функціонування Війська як військово-територіальної структури, комплекс конфронтаційних та позаконфронтаційних контактів різних козацтв з мусульманським сусідами²¹.

Як бачимо, теорія фронтиру у латтморівському трактуванні (спі- віснування та взаємодія культур та цивілізацій) в українській істо- ріографії застосовується у соціальних та політичних дослідженнях. Втім, актуальною видається перспектива дослідження окремих ре- гіонів з точки зору їх належності до порубіжної зони. Південь та Схід України та Південь Росії вже майже традиційно визнається части- ною Великого Степового кордону, фронтиру, порубіжжя між Євро- пою та Азією, мусульманським та християнським світами. Зокрема, є приклади досліджень окремих регіонів саме як фронтірних: Слов'яносербії та Донщини²².

Постмодерністський дискурс продовжує залишатись актуаль- ним у середовищі українських істориків. Постмодерністські дослідження кордонів і прикордоння ведуться по декількох на- прямках: в рамках світ-системного аналізу, з погляду дії глобалі- заційних та інтеграційних процесів на сучасний світ, дослідження кордонів як наративних і репрезентативних феноменів. З погляду світ-системного аналізу прикордоння розглядається як новий по- літичний, економічний і культурний феномен, що набуває особ- ливого значення в умовах руйнування традиційної системи між- народних відносин, «розмивання» державного суверенітету і зміни функцій національної держави, для яких була характерна гіпер- трофія бар'єрної функції державного кордону і елімінація локаль-

²⁰ *Леп'яво С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 55.

²¹ *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європі. – К., 2011. – 504 с.

²² *Служинська І.* Донщина як ареал порубіжжя й історична земля // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 121-132; *Водотика Т., Савенок Л.* Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України. – Вип. 4. – 2010. – С. 81-94.

них особливостей усередині держав. Традиційна для світ-системного аналізу тріада «центр - напівпериферія – периферія» почала доповнюватися виділенням макрорегіонального та регіонального рівнів, в конституюванні яких значну роль відіграють культурні межі, як на транснаціональному, так і на субнаціональному рівнях.

Відзначимо, що регіональному компоненту фронтиру надається все більше значення в студіях вітчизняних та зарубіжних вчених. Це обумовлено тим, що нові парадигми сутності сучасних міжнародних відносин визначили і нові світоглядні контексти таких понять, як простір і час в епоху постмодерну, глобалізаційні та інтеграційні процеси, міжкультурні комунікації, транснаціоналізм, а також ряд нових взаємозв'язків внутрішньої і зовнішньої політики. Значення фронтирної теорії у вивченні сучасних геополітичних процесів росте. Особливо це помітно в регіональних геополітичних вимірах²³.

Ще творці теорії фронтиру звертали увагу на її пізнавальні можливості при вивченні Півдня та Південного Сходу України. О. Латтімор звертав увагу на поліетнічний та полікультурний склад регіону та на більш досконалий характер степового козакування у порівнянні з сибірським. Прикметно, що американський вчений, відзначаючи відмінності у козацькому способі життя, говорив про їх еволюцію у напрямі нації: «...деколи козаки майже сягали статусу нації, що межувала з Польщею, Росією, Туреччиною, слабючими татарськими ханствами в Криму та калмицькими монголами на нижній Волзі, а навіть з Росією»²⁴.

Продовжив традицію зарахування територій Півдня України до зони фронтиру В. Макніл, що засвідчила його праця «Степовий фронтір Європи. 1500-1800» (*Europe's Steppe Frontier*, 1964). В. Макніл застосував Веббове поняття Великого Фронтиру до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголосивши на істотному впливі умов фронтиру на внутрішній розвиток Австрійської, Російської, Турецької імперій, Польського й Угорського королівств, Волоського, Молдавського, Трансильванського князівств, Подунав'я, України та Кримського ханства.

А. Капшелер козацтво потрактував як військову демократію, яку протиставив московській автократії. Однак протягом XVIII ст. населення російських фронтірів поступово було інтегроване в струк-

²³ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студентов вузов. – 2-е изд. – М., 2005. – С. 223-231

²⁴ Чорновол І. Теорія компаративних фронтірів // Регіональна історія України. – Вип. 3. – 2009. – С. 41-66.

туру імперії. «Вільне козацтво приручили, і з квазідемократичної альтернативи й джерела соціального неспокою воно перетворилося на вірного слугу царату»²⁵.

З українських істориків першим звернув увагу на теорію фронтитру у тернерівському прочитанні І. Лисяк-Рудницький. Назвавши Дике Поле українським відповідником Дикому Заходу, він відмітив потенційну плідність теорії фронтитру як методологічного засобу вивчення української історії. Втім, І. Лисяк-Рудницький застерігав від надмірностей у пошуку паралелей²⁶.

У монографії В. Мільчева «Запорожці на військовому кордоні Австрійської імперії» не лише розвіяно історіографічні міфи постісичової історії запорожців, але й доведено, що австрійський фронтитр через низку факторів не став рідним для запорожців²⁷.

Порубіжжя цивілізацій та культур існує не лише у просторі, але і у часі. Кордон є універсальною формою, може існувати у соціальному, конфесійному, географічному, часовому просторі. Також кордон може бути переходом, який не лише роз'єднує, а й сполучає території, час тощо. Т. Булигіна у своїй статті «Человек на границе исторического времени: локальное измерение» веде мову про дискретність історичного часу у хронологічному вимірі²⁸. Але ж можна вести мову про відмінності історичного часу в різних регіонах в одному хронологічному відтинку.

А. Рібер відзначає: в реальності прикордонні лінії (соціальні або територіальні або часові) схильні бути швидше пористими, аніж непроникними²⁹. Пористість прикордонних ліній (у сенсі їх проникності) може бути віднесена не тільки до області фактичної географії, але й географії символічної, включаючи сферу уявного географічного простору, «ментальних карт». Населення Півдня України цілком може бути віднесене до таких груп, для яких актуальним є подолання «межі» світів, як на ментальному, так і практичному рівні. Важливим завданням є вивчення дискурсів, які впливали на різноманітні практики контактів фронтитрних спільнот.

Фронтитри є своєрідними «інкубаторами» для організації і розвитку нових суспільств, оскільки відсутні умови для точного

²⁵ Там само.

²⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Заходом і Сходом/ І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994 – Т. 1. – С. 1-9.

²⁷ *Мільчев В. І.* Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785 - 1790 рр.: дослідж. та матеріали. – Запоріжжя, 2007.

²⁸ *Булигіна Т.* Человек на границе исторического времени: локальное измерение // Регіональна історія України. – Вип. 2. – 2008. – С. 105-105.

²⁹ *Рібер А.* Меняющиеся концепции и конструкции фронта... – С. 182

відтворення форм соціального життя метрополії. Контингент фронтиру якраз намагається втекти від усталених форм суспільного буття через їх недосконалість, несправедливість тощо. Але варто зауважити, що фронтір сам по собі не створює певного типу суспільства, – він лише забезпечує вакуум, своєрідний плацдарм. Що витвориться в результаті взаємодії різних культур, систем цінностей, інтересів – в цьому і питання впливу та ролі фронтиру.

Теорія фронтиру за увесь час свого існування від кінця XIX ст. зазнала багатьох доповнень та змін, але і досі залишається затребуваною та актуальною у середовищі істориків саме завдяки таким змінам. Нині під терміном «фронтір» розуміють не так кордон чи межу, а точку/поле/територію зіткнення/зустрічі/перетину різних за рівнем розвитку просторових/часових/ментальних/цивілізаційних утворень. Відтак сучасне гуманітарне знання має на увазі не лише фронтір як колонізацію (як мав на увазі, наприклад, сам Ф. Дж. Тернер чи нині мають на увазі частина російських істориків Сибіру), не лише співіснування та взаємодію кількох цивілізаційних утворень чи держав (як мають на увазі дослідники козацтва, наприклад). Фронтір нині може мати інший регіональний вимір, він не обов'язково проходить між цивілізацією та дикунством, мусульманським та християнським світами, Китаєм та кочівниками Великого Степу тощо. Фронтір – це зустріч різнорівневого, що в результаті взаємодії потенційно може витворити іншу якість. Тож нині на часі перенесення фронтиру в інші хронологічні та територіальні рамки. Відтак, теорія фронтиру – це не власне теорія, це концепція/підхід, застосування якого дозволяє по-новому поглянути на традиційні історіографічні проблеми, органічно використовувати методи інших гуманітарних наук в процесі історичного дослідження.

Південь України довгий час був прикордонною зоною між осілим та кочовим населенням, християнством та мусульманством, традиційним укладом та індустріальним, – останній на Півдні України розвивався швидше, аніж на інших українських землях. І якщо аспект міжцивілізаційного діалогу та становлення козацтва як специфічної фронтірної спільноти вже розробляється, то соціально-економічний аспект (а саме аспект становлення індустріального суспільства) є новим. В даному випадку фронтір постає як точка зіткнення старих та нових (традиційних, домодерних та індустріальних) соціально-економічних форм та психології. Причому саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі дослідження як носії особливих рис. Ці риси, породжені в тому числі фронтіром, підприємливість, готовність ризикувати, авантюристичність, самостійність до певної міри,

нігілізм. Безперечно, Південь України в добу імперської модернізації у XIX – на початку XX ст. є прикладом своєрідного фронтиту, кордону, що пролягав у свідомості між домодерним та індустріальним. Саме використання концепції А. Каппелера видається найбільш продуктивним при дослідженні Півдня України у світлі теорії фронтиту. Як зазначалося вище, Каппелер запропонував розглядати явище фронтиту в чотирьох ракурсах: як географічний фронтит, соціальний фронтит між різноманітними способами життя та системами цінностей, як військовий фронтит, як релігійний та культурний фронтит між різноманітними культурними традиціями. При дослідженні Півдня України саме соціальний фронтит має бути у фокусі досліджень.

Перенесення терміна та теорії фронтиту в щоразу інший культурний контекст дає ряд евристичних переваг. Але водночас є небезпека неявної підміни істотних елементів дослідницького поля. Не можна сказати, що цю небезпеку не враховують вітчизняні дослідники. Звернемо увагу на такі моменти. По-перше, це полеміка довкола фронтитного підходу, що стимулює уточнення позицій та дослідницького інструментарію. По-друге, звернення не стільки до соціально-психологічних чинників, що визначали дух фронтиту, скільки до реальної практики освоєння і форм його об'єктивної фіксації. Адже зіставлення ознак, що характеризують колонізаційні процеси в різних регіонах (розмір і особливості території, способи її освоєння і закріплення, форми взаємин з аборигенами), показує, що є явні і закономірні неспівпадіння в типології і динаміці освоєння територій. По-третє, компаративістські підходи мають застосовуватись більш послідовно, не обмежуючись Великим кордоном Європи чи Диким Заходом США. Варті уваги колонізаційні процеси Сибіру, Кавказу, Південної Америки тощо. Це дозволить не лише виявити спільне та відмінне, типове та ексклюзивне в історії колонізації Півдня України, а й дослідити вітчизняну історію як оригінальну частину світової.

Використання концептуальних підходів теорії фронтиту дозволяє розширити розуміння предмета та об'єкта історичної регіоналістики з огляду на те, що сучасний етап розвитку історичного регіонознавства привертає увагу істориків насамперед з точки зору усталення нових методологічних підходів, пошуків, шляхів інтеграції до загальноцивілізаційної системи регіональної науки. Відмітимо також становлення нових міждисциплінарних напрямків, таких як історична лімологія. Теорія фронтиту має всі шанси стати одним із наріжних каменів теоретичного та методологічного інструментарію цієї галузі соціогуманітарного знання, адже вчення про кордони як такі має ширше предметне поле, аніж вивчення прикордоння. Адже кордон є багатозначним поняттям, позначаючи

територіальну демаркацію, лінію переходу на суміжну територію, межу зіткнення з сусідами чи початку/закінчення специфічних регіональних одиниць³⁰.

В цьому відношенні історія Південної України є регіоном практично суцільного фронтиру, причому використання відповідних підходів дозволяє скоригувати вже усталені уявлення навіть про достатньому ступені дослідження регіону.*

³⁰ *Верменич Я.* Історична лімологія: проблеми концептуалізації // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 29-48.

* Проект виконувався за рахунок бюджетних коштів, наданих як грант Президента України.